

VALYUTA KURSI VA UNGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

Shodiyev Umidjon Xayrulla o'g'li

student, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Abduvaxobov Shaxzod Xolmo'min o'g'li

assistenti, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Annotatsiya: *Maqolada valyuta kursi, unga ta'sir etuvchi omillar, O'zbekistonda inflyatsiya darajasiga valyuta kursi o'zgarishining ta'siri atroflicha tahlil qilingan. Import tovarlar narxining chet el mamlakat valyutasi almashuv kursiga bog'liqligi hamda valyuta kursini o'zgarishi natijasida inflyatsiya darajasiga ta'sirini kamaytirish yo'llari ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *valyuta kursi, revalvatsiya, devalvatsiya, pul, Doych marka, capital, yevro, inflatsiya, valyuta siyosati*

Valyuta kursi — bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan narxi. Valyuta kursi, yoki valyuta mablag'larining almashish kursi, valyuta bir biriga nisbatan narxini anglatadi. Bu kurslar odatda ikki valyuta mablag'i yoki bir burchak (valyuta mablag'i va milliy pul o'rniga valyuta mablag'i o'rtacha soni) o'rtasida katta bitim bo'ladi. Valyuta kurslari amaldagi iqtisodiy holat, mamlakat tizimi, moliyaviy siyosat, va boshqa ko'rsatuvlarga bog'liq ravishda o'zgarishi mumkin. Odatda valyuta kurslari bozorda davlatning moliyaviy banklari tomonidan aniqlanadi va xabarlar orqali e'lon qilinadi. Valyuta kurslari odatda daromad tizimi, sanoat, import va eksport, xarajatlar, xalkaro moliyaviy munosabatlar va boshqa ko'rsatuvlar ustida to'g'ri o'tkaziladi. O'z ichiga mamlakatning moliyaviy tizimi va siyosati, xaridorlar va sotuvchi ehtiyojlari ham kiring.

Valyuta kursining qat'iy qayd etilgan va o'zgarib turadigan (valyuta bozorida u yoki bu valyutaga talab yoki taklifga qarab) turlari mavjud. Valyuta kursi mamlakatlar valyutasining xarid qobiliyati, shuningdek xalqaro to'lov vositalari (masalan, SDR, yevro) bilan o'zaro munosabat va boshqa omillar (tovarlar narxini milliy valyutada taqqoslash) asosida belgilanadi. Ularning xarid qobiliyatining o'zgarishi bilan (inflyatsiya darajasi, to'lov balanslari holati, turli mamlakatlarda turlicha foiz stavkalarining o'rnatilishi, jahon valyuta bozorida mazkur valyutaga ishonch darajasi, shuningdek boshqa siyosiy sabablar ta'sirida) valyuta kursi ham o'zgarib turadi. Markaziy emissiya banki belgilaydigan rasmiy Valyuta kursini hukumat belgilaydigan yoki valyuta bozorida vujudga keladigan erkin valyuta kursidan farqlamoq kerak. Bundan tashqari valyuta kursi milliy pul birligining boshqa davlat valyutasi yoki xalqaro hamda mintaqaviy valyutalar bilan o'zaro rasmiy o'rnatilgan munosabatlar bo'yicha („suzib yuruvchi“, „sirg'aluvchan“ kurs) belgilanishi ham mumkin (Yevropa valyuta ittifoqida kurslarning tebranishi + 2,25 % doirasida chegaralangan)

Valyuta savdosi amaliyotida valyuta yuqoriroq kurs bo'yicha sotiladi (sotuvchi kursi), xarid qilishda esa pastroq (xaridor kursi) kursdan foydalaniladi. Valyuta kursi ikki darajasi o'rtasidagi farqdan bankning valyuta savdosidan oladigan daromadi kelib chiqadi. Valyuta kursini rasmiy ko'tarish (revalvatsiya) mamlakatni kapitalni chetga chiqarishdan manfaatdor

qiladi, importni qulaylashtiradi, chunki chet el valyutasini arzonroq xarid qilishga imkoniyat tugʻiladi. Valyuta kursini rasmiy pasaytirish (devalvatsiya) mamlakat savdo va toʻlov balansining keskin yomonlashuvi, valyuta rezervining holdan toyishi bilan bogʻliq holda yuzaga keladi. Chet el valyutasi kursining birjadagi maxsus idora tomonidan belgilanishi va maxsus byulletenlarda nashr etilishi valyuta kotirovkasi deyiladi. Bunday byulleten maʼlumotlari matbuotda ham chop etib boriladi. Oʻzbekiston Markaziy banki davriy ravishda har haftada buxgalteriya hisobi va bojxona toʻlovlari uchun pul massasi va inflyatsiya dinamikasini hisobga olgan holda xorijiy valyutalarning soʻmga nisbatan kurslarini matbuotda eʼlon qilib boradi. 1 AQSh dollarining soʻmga nisbatan rasmiy ayirboshlash kursi 2024-yil 30-mart holatiga koʻra, 12 600 soʻmni tashkil qiladi.

Valyuta kurslari turli xil usullarda ifodalangan va aniqlanadi. Quyidagi turdagi valyuta kurslarining bir nechta umumiy xususiyatlari mavjud:

1. Ochiq valyuta kursi (Spot kurs): Ochiq kurs, valyuta bir burchak kursining amal qilish holati, sotib olish va sotish uchun amal qiladi. Bu kurslar savdo amaliyotlarida ishlatiladi va sodda valyutani boshqa valyutalar bilan almashtirishda aniqlanadi.

2. Nuqta (Point) kursi: Bu kurs muayyan bir nuqtada (odatda bir dollar uchun 1 santim) valyuta almashish nuqtasidagi narxni koʻrsatadi. Bu kurs odatda banklar yoki valyuta bozorlarida nomli hisob-kitob amallar uchun ishlatiladi.

3. Old chiqarilgan kurs (Published Rate): Xalqaro valyuta bozorlari yoki banklar tomonidan eʼlon qilingan va qoʻllanilgan kursdir. Bu kurslar kundalik, haftalik yoki oylik ravishda yangilanadi.

4. Boshqarilgan kurs (Controlled Rate): Davlat tomonidan boshqarilgan va tartibga solingan kurs. Bu kurslar odatda mamlakatning valyuta siyosati bilan bogʻliq oʻlaroq foydalaniladi.

5. Real effektiv valyuta kursi (Real Effective Exchange Rate): Bu kurs, bir mamlakatning valyuta almashish narxini, xarajatlar va import/export bilan bogʻliq boʻlgan faktorlarni hisobga olgan tashqi valyutalaridagi nimadir malumotlar bazasiga nisbatan koʻrsatkichni ifodalaydi.

6. Nominal valyuta kursi: Usmonlar orasidagi bir valyuta kursni bildirish uchun ishlatiladi. Nominal kurslar odatda valyuta bozorlari yoki moliyaviy banklar tomonidan eʼlon qilinadi.

Bu turdagi valyuta kurslari valyuta almashish operatsiyalarida, moliyaviy hisob-kitoblarda va sanoat bozorlarida amal qiladi. Har bir kursning oʻziga xos xususiyatlari va foydalanish sohalarini taʼkidlash muhimdir.

Umuman olganda, moliya bozori doimiy ravishda yuqoriga va pastga qarab bosim holatida boʻlib, narx harakati turli xil iqtisodiy, ekologik va institutsional omillar tufayli oldinga va orqaga oʻzgarib turadi, bu maqolada batafsil tavsiflanadi.

Aksiyalar, indekslar, tovarlar, obligatsiyalar va kriptovalyutalar kabi boshqa moliyaviy aktivlar sinflari orasida. Valyutalar xalqaro va mahalliy darajada tovarlar va xizmatlar uchun ayirboshlash va toʻlov vositasi sifatida jahon iqtisodiyotining barcha jabhalarida foydalanish mumkin boʻlgan asosiy aktivlar sinfi sifatida ajralib turadi.

Iqtisodiyotning valyuta kursi mamlakatning iqtisodiy salomatligini aniqlashning eng muhim vositalaridan biridir. Boshqacha qilib aytganda, mamlakatning iqtisodiy barqarorligi

asosan uning valyuta kursi bilan belgilanadi. Uni valyuta bozorida kuzatish, tahlil qilish va sotish mumkin.

Shuning uchun mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni va o'zgaruvchan bozor kuchlarini tushunish juda muhim, bu esa o'z navbatida valyuta kursiga ta'sir qiladi.

Nima uchun bu omillar valyutalarga ta'sir qiladi?

Valyuta kurslariga makroiqtisodiy omillar katta ta'sir ko'rsatadi, chunki ular asosan iqtisodiyotning sog'lig'ini belgilaydi, bu xorijiy investorlar, manfaatdor tomonlar, institutsional va tijorat dilerlari uchun biznes qilish yoki iqtisodiyotga sarmoya kiritish to'g'risida qaror qabul qilishda eng muhim e'tibordir.

Bu korxonalar foyda olish biznesida shu munosabat bilan mamlakatdagi voqealar xorij kapitalining uning iqtisodiyotiga qanday sarmoya kiritilishini belgilab beradi va shu tariqa uning valyuta kursi qiymatiga ta'sir qiladi.

Bu nafaqat foreks treyderlariga xizmat qiladigan juda muhim tushunchadir. Bu keng jamoatchilik, xalqaro va mahalliy biznes egalari, investorlar, bankirlar va boshqalar uchun ham muhim va foydalidir.

Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar juda ko'p, ularning ichida eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

Pul birliklarini sotib olish qobiliyatlari va inflyatsiya sur'ati. Valyutalarni sotib olish qobiliyati bo'yicha bir biriga nisbatan o'lchanishi (sotib olish qobiliyatining pariteti) qiymat qonunini aks ettirgan holda valyuta kursining asosi bo'lib xizmat qiladi.

Valyuta kursi va pul birligining sotib olish qobiliyati o'rtasidagi muvofiqlik hamma vaqt ham kuzatilmaydi. Masalan, 1980 yil ichida AQSh dollarining kursi Doych markaga nisbatan 2% ga o'sgan, ammo shu bilan birgalikda ichki bozorda dollarni sotib olish qobiliyati 13% ga, doych markaniki esa 6% ga pasaygan. Buning sababi shundaki, valyutalarning kunlik kurslar kotirovkasi ularni sotib olish qobiliyatlariga nisbatan korrekcirovka qilinmasligida va valyuta kurslariga boshqa omillarning ta'siridadir.

Mamlakat to'lov balansining ahvoli valyutaga bo'lgan talab va taklifga, valyuta kursining darajasiga bevosita ta'sir etadi hamda uning u yoki bu tarafga og'ib ketishiga olib keladi. Mamlakatning aktiv to'lov balansi milliy valyuta kursining o'sishiga olib keladi, chunki xorijiy qarzidorlar tomonidan unga bo'lgan talab oshib boradi. Aksincha, passiv to'lov balansi esa milliy valyuta kursining pasayishiga olib keladi.

Turli mamlakatlardagi foiz stavkalarining bir biridan farqi. Mamlakatdagi hisob yuritishning o'rtacha foiz stavkasini ko'tarilishi xorijiy kapitallarni mamlakatga oqib kelishini rag'batlantiradi. Ushbu foiz stavkalarining pasayishi esa aksincha kapitallarni, shu jumladan milliy kapitallarni ham mamlakatdan chetga oqib ketishiga olib keladi.

Kapitallar ayniqsa "qaynoq" (chayqov) pullarning harakati (oqimi) mamlakatlar to'lov balanslari muvozanatsizligini kuchaytirib yuboradi.

Foiz stavkalari valyuta bozorlari operatsiyalari va ssuda kapitallari bozorlaridagi operatsiyalarga ta'sir etadi. Operatsiyalarni amalga oshirishda banklar maksimal foyda olish maqsadida milliy va Xalqaro bozordagi foiz stavkalari farqlarini hisobga oladilar. Ular arzonroq kreditlarni xorijiy ssuda kapitallari bozorida sotib olib, xorijiy valyutani milliy ssuda kapitallari bozorida nisbatan yuqoriroq foiz ustidan joylashtirishga harakat qiladilar.

Valyuta bozorlari faoliyati va chayqov valyuta operatsiyalarining valyuta kursiga kon'yunktur ta'siri. Agarda biror bir valyutaning kursi pasayib borsa, bozor ishtirokchilari uni nisbatan muvozanatliroq valyutaga almashtiradilar va bu bilan ular uning qadrsizlanishini tezlashtirib yuboradilar.

Valyuta bozorlari mamlakat iqtisodiyotida va siyosatida bo'layotgan o'zgarishlar, kurslar nisbatining tebranishiga ta'sir ko'rsatadi.

Yevrobozorda u yoki bu valyutadan foydalanish darajasi uning kursiga bevosita ta'sir etadi. Masalan, 2000 yilgacha Yevrobanklar operatsiyalarini 70-75% AQSh dollarida amalga oshishi AQSh dollariga bo'lgan talab ko'lamini belgilaydi. Hozirgi kunda ushbu banklar operatsiyalarida asosiy o'rinni Yevro egallagan.

Yevrobozorda va Xalqaro hisob-kitoblarda muayyan bir valyutadan foydalanish darajasi. Masalan, muomalaga Yevro kiritilgunga qadar Yevrobanklar operatsiyalarining 60%i AQSh dollarlarida amalga oshirilgan va ushbu omil mazkur valyutaga bo'lgan talab hamda taklifni belgilagan. Valyuta kursiga undan xalqaro hisob-kitoblarda foydalanish darajasi ham ta'sir etadi. Masalan, 90-yillarda AQSh dollari zimmasiga xalqaro hisob-kitoblarning 50%i, tashqi qarzdorlikning 70%i (asosan rivojlanib borayotgan mamlakatlarning) to'g'ri kelgan. Shu sababli jahon baholarining, davlatlar qarzdorliklari bo'yicha to'lovlarning muntazam ravishda o'sishi dollar kursini, uni sotib olish qobiliyatini pasayishi sharoitida ham o'sishiga ko'maklashadi.

Valyutalar kurs nisbatlariga yana xalqaro to'lovlarning tezlashishi yoki sekinlashishi ham ta'sir etadi. Masalan, muayyan valyutaning pasayishini ko'zda tutgan holda qarzdorlar zarar ko'rmaslik uchun kontragentlarga bu valyutadagi to'lovlarni tezlashtirishga harakat qiladilar. Agarda valyuta qadrining ko'tarilishi kutilsa aksincha ushbu valyutadagi to'lovlarni amalga oshirishni kechiktirilishi kuzatiladi. Jahon bozoridagi bunday taktika "lidz end legz" nomini olgan va u mamlakat to'lov balansi hamda valyuta kursiga ta'sir etadi.

Jahon va ichki bozorlarda mamlakat milliy valyutasiga ishonch darajasi. Ushbu ishonch mamlakat iqtisodiyotining ahvoli va siyosiy holat hamda yuqorida ko'rib chiqilgan valyuta kursiga ta'sir eta oladigan omillar bilan belgilanadi. Shu bilan birgalikda dilerlar iqtisodiy o'sish va inflyatsiyaning mazkur sur'atlaridan, valyutani sotib olish qobiliyatining o'sishidan, talab hamda taklifning o'zaro nisbatidan tashqari ularning dinamikasi istiqbolini ham hisobga oladilar. Ba'zida, mamlakatning savdo va to'lov balanslari holati yoki saylovlar natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni matbuotda chop etilishini kutish talab hamda taklifning o'zaro nisbatiga va valyuta kursiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ayrim holatlarda valyuta bozorida imtiyozli yo'nalishlar vazirlar iste'fosi haqidagi mish-mishlar singari va boshqa shu kabi siyosiy yangiliklar foydasiga o'zgaradi.

Agarda mamlakatning iqtisodiy holati jahonda yuqori baholanayotgan bo'lsa, unda uning valyutasi kuchli hisoblanadi va iqtisodiy jihatdan kuchsizroq hisoblangan davlat valyutasiga nisbatan yuqoriroq bahoda sotilishi mumkin.

Yuqorida keltirib o'tilgan omillardan tashqari Valyuta kursiga tasir qiladigan yana bir nechta omillar mavjud, ular mamlakatning iqtisodiy holatiga, moliyaviy siyosatiga, xalqaro munosabatlarga va boshqa ko'rsatuvlarga bog'liq bo'lishi mumkin. Quyidagi omillar valyuta kursiga tasir qiladi:

1. Moliyaviy siyosat: Davlatlar valyuta kurslarini o'zgartirish orqali moliyaviy siyosatlarini amalga oshirishlari mumkin. Masalan, valyutaning baholangani o'zgartirish orqali eksport va importni o'zgartirish, moliya himoyalash, investitsiyalarni rag'batlantirish va boshqa moliyaviy maqsadlarning muvofiqlashuvini hedeflash.

2. Daromad va xarajatlar: Mamlakatning import va eksport tizimidagi o'zgarishlar, korxonalarining faoliyatini ta'sir qilishi yoki xaridorlar va sotuvchilar o'rtasida valyuta almashish operatsiyalarining turlicha o'chish va ko'payishi valyuta kurslarini ham tasiri ta'sir qiladi.

3. Xususiy sektorlar o'zgarishi: Sanoat, korxonalar, banklar, tijorat tizimi va boshqa sektorlar o'zgarishi valyuta kursini tasiri ta'sir qilishi mumkin. Masalan, korxonalar yangi import kirimi, eksport tushishlari, valyuta almashishlarida o'zgarishlarga olib keladi.

4. Xalqaro iqtisodiy holatlar: Xalqaro valyuta bozorlari, chet ellik investitsiyalar, xalqaro tartib va stabillik, xalqaro savdo munosabatlari va boshqa xalqaro iqtisodiy omillar valyuta kurslarini ham o'zgartirishi mumkin..

5. Inflatsiya va pul mablag'larining o'zgarishi: Qonunbarchilik, inflatsiya darajasining o'zgarishi yoki mamlakatning kupyura plankasidagi o'zgartirishlar valyuta kurslariga katta tasir ko'rsatishi mumkin.

Bu omillar valyuta kurslarini o'zgartiradigan tashqi va ichki faktorlar bo'lib, ularga diqqat qaratish mamlakatlar va korporatsiyalar uchun muhimdir.

Valyuta siyosati. Valyuta kursining davlat va bozor tomonidan muvofiqlashtirilishini o'zaro solishtirish uning dinamikasiga ta'sir etadi. Valyuta kursining valyutaga bo'lgan talab va taklif mexanizmi orqali valyuta bozorlarida shakllanishi odatda kurs nisbatlarini keskin o'zgarishi bilan xususiyatlidir. Iqtisod, pul muomalasi, moliya va kredit holatining ko'rsatkichi hamda muayyan bir valyutaga bo'lgan ishonch darajasi bo'lmish aniq (real) valyuta kursi bozorda shakllanadi. Valyuta kursini davlat tomonidan muvofiqlashtirilishi mamlakatning valyuta-iqtisodiy siyosati vazifalaridan kelib chiqqan holda uning ko'tarilishi yoki pasayishiga qaratilganidir. Ushbu maqsadda ma'lum bir valyuta siyosati amalga oshiriladi.

Shunday qilib, valyuta kursining shakllanishi - bu, milliy va jahon iqtisodiyotlari hamda siyosatlarining o'zaro munosabatlari bilan asoslangan murakkab ko'p omilli jarayondir. Shu sababli valyuta kursini prognozlashda yuqorida ko'rib chiqilgan kursni shakllantiruvchi omillar hamda ularni valyutalarning o'zaro nisbatiga bir xilda bo'lmagan ta'siri aniq bir vaziyatdan kelib chiqqan holda hisobga olinadi.

ADABIYOTLAR:

1. Sh.Sh.Shodmonov, U.V.Gafurov Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma 2005.779b.
2. Z.Mamadiyarov, M.Maxmudova, M.Kurbonbekova Bank ishi. O'quv qo'llanma 2021.158b.
3. www.stat.uz (O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi rasmiy vev sayti).
4. <https://www.uzse.uz> - "Toshkent" Respublika fond birjasi rasmiy sayti ma'lumotlari.